

teres i da ispunji „sviju patriotsku misiju“.

Đilas, sa svoje strane, pak, uočava postojanje nacionalizma, ali mu ne poklanja značajniju pažnju. Iz njegovih sporadičnih komentara se vidi da on nacionalizam nije smatrao bitno destruktivnom silom, mada je ukazivao na opasnosti koje nosi sobom. On, ipak smatra da je nacionalizam tek posledica krize do koje je došlo usled „neodrživosti komunističkog sistema“. Sa druge strane pak, smatram da Đilas tačno uočava činjenicu da „komunizam nije uspeo da izmeni, a nekmoli da ukine, nacije: one, kao i ljudsko biće, ukoliko se i mogu menjati – (to mogu – dodavanje moje) samo iz samih sebe i u dugotrajnoj evoluciji. U revolucionama su potučeni nacionalizmi, ali oni lako buknu elementarnom silinom ukoliko se nisu u društvu razvili određeni odnosi: demokratske institucije, slobodna ekonomija, srednja klasa. Komunizam je u tome ostavio iza sebe pustoš iz koje su buknule ideologije i pokreti kojima je nadohvat bio sirovi materijal mržnje i ogorčenja, uvreženih zlih sećanja i, nadasve, ideologizovanih verovanja da su drugi krivi za sve nacionalne i druge nedaeće i da se one mogu otkloniti sazdravanjem „čistih“ nacionalnih država.“⁵⁵ Čak će ustvrditi da nacionalizam nije ideologija. „Ja držim da nacionalizam i ne postoji, niti može postojati kao ideologija, nego svak, svaki politički pokret, svaka socijalna grupa koristi nacionalne izvore...“⁵⁶

§

Konačno, Đilasov hod se kretao od ideje samoupravljanja i njenog instalisanja kao društvenog i ideološkog poretku slobode koji se opirao napadima boljševičkog dogmatizma, kako u Jugoslaviji, tako i, naročito, iz sveta „realnog socijalizma“. Međutim, samoupravni poredak nisu salomili dogmatski staljinistički udari. On nije izdržao nacionalističke i (malо)građanske udare (već od početka druge polovine XX veka). Đilasov hod se, dalje, kretao do njegove konstatacije da je „komunizam iza sebe ostavio pustoš“ stvaranjem „nove klase“ (ipak, dakle, srednje klase) čija je klica bila u partijskoj nomenklaturi. Nije odbacio utopiski jezgro (zato Đilas-disident nije doveo u pitanje Đilasa-revolucionara), ali je odbacio „komunistički i staljinistički dogmatizam“ zbog njegove nedemokratičnosti.

Danas se, sa stanovišta ideološkog mainstream-a, na samoupravljanje gleda kao na okončan, nedelatan i odbaćen koncept. Time je odbačen i važan deo Đilasovog idejnog i ideološkog nasledja.

No, možda ideja samoupravljanja i nije zgasla. Završiće ovo razmatranje sa nekoliko ideja koje je ponudila Kerol Pejtmen (Carole Pateman). Ona smatra da radničko samoupravljanje može da predstavlja pravi vid participativne demokratije: „Kada se uspostavi participativni demokratski sistem on postaje samoodrživ jer upravo proces samouprave razvija participativne kvalitete građana.“⁵⁷ Zastupajući koncept participativne demokratije, Kerol Pejtmen pokazuje da se demokratija ne može ostvarivati samo kao predstavnička demokratija. Nužno je da se omogući neposredno učeće građana u odlučivanju, jer participativna demokratija povećava delotvornost upravljanja i demokratskog života zajednice „spuštanjem“

55 Milovan Đilas, (1997) *Slutnja postkomunističkog haosa*. Novi Beograd: Centar za unapredjenje poslovanja, str. 26.

56 Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 386.

57 Carole Pateman, (1999) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: University Press, str. 25.

na što je moguće niže nivoje odlučivanja. Participativna demokratija, dalje, ne dovodi u pitanje predstavničku demokratiju (oličenu u međusobnoj dinamici političkih partija); ona je, naprotiv, po njenom mišljenju, čini delotvornijom. Upravo zato što se neka društvena pitanja tretiraju sa nejednakom društvenom pažnjom u odnosu na druga, a, pritom, su od visokog značaja za neke društvene grupe, participativna demokratija omogućuje da se stvari mozaik društvenih interesâ i pitanjâ u kome će svaki mozaični detalj, podržan sopstvenim demokratskim procedurama (dakle, makar na mikrosocijalnom planu) dobiti svoj demokratski legitimitet. Jedan od važnih načina, pomoću koga je moguća šira participativnost, je sistem informisanja radnika. Način informisanja zaposlenih ukazuje na dostignuti stepen participativne demokratije. U tom pogledu, Kerol Pejtmen ocenjuje visokom ocenom sistem informisanja zaposlenih u jugoslovenskim samoupravnim preduzećima. „Uopšte, sistem informisanja koji je dostupan radnicima u jugoslovenskim preduzećima, „načelo javnosti“, verovatno jedinstven, u većini slučajeva pruža više informacija zaposlenima u Jugoslaviji nego što se daju njihovim kolegama u Britaniji ili SAD ili u Sovjetskom Savezu.“⁵⁸

Zato je tvrdnja o nemogućnosti demokratizacije strukture vlasti u socijalizmu tek „još jedan aspekt normativne prirode savremene teorije demokratije.“⁵⁹ Radi se o tome da se smatra da proces demokratizacije mora da zadovolji niz „preduslova“ koje postavlja postojeći, kapitalistički sistem. U ovom slučaju, apogeti kapitalizma stavljaju znak jednakosti između kapitalizma i demokratije, iako demokratija nastaje pre i mimo kapitalizma. Ona je moguć faktor u postojanju kapitalizma, ali nije nužan. Ako se na stvar gleda ovim očima, onda socijalizam nije moguć kao demokratski socijalizam. To je razlog zbog koga kapitalizam mistifikuje, kako Andre Gorc (André Gorz) kaže, buržoasku demokratiju. „Njene su ustanove tako zamišljene da održe odvojenost pojedinaca i njihovu molekularnu raspršenost, da im uskrate svaku skupnu vlast nad organiziranjem društva, da bi im umesto narodne vlasti ostavili samo mogućnost da svake četiri ili svakih pet godina trajno povjere vlast predstavnicima koji nemaju izravne veze s masama.“⁶⁰

Na kraju, Milovan Đilas je, i pisanom reči i načinom na koji je živeo, vršio kritiku otuđenog, nedemokratskog porekla stvari nazivao se on kapitalističkim ili „komunističkim“. Nažalost, nije ponudio, sa stanovišta sopstvenog velikog i revolucionarnog i disidentskog iskustva, razvijenu koncepciju demokratskog socijalizma. Takvu mogućnost je samo nagovestio u govoru na Svečanoj akademiji posvećenoj 26-to godišnjici Oktobarske revolucije 1943. godine. Citatom iz tog govora ću završiti ovu kratku raspravu. Pored jakih ideoloških i propagandnih nanosa pomalja se sledeći stav: „...naša partija je uspela da ostvari jedinstveni narodno-oslobodilački front, da okupi u redove oslobodilačke borbe i sve ostale iskrene patriote, sve one čestite ljudi iz bivših partijskih, koji nisu hteli da se pomire sa izdajničkom politikom reakcionarnih klika u vođstvima tih partijskih. Ostvarenje jedinstva naše partije s tim ljudima, iskreno njihovo pristupanje u borbu (kurzivi – moji), imalo je ogroman značaj, kako zbog proširenja borbe na sve slojeve naroda, tako i zbog razbijanja fašističkih i profašističkih kleveta kako komunisti imaju zadnje namere i vode klasni rat.“⁶¹

58 Isto, str. 97-98.

59 Isto, str. 86.

60 André Gorz, (1967) *Tegobni socijalizam*. S francuskog prevela Sonja Knežević. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti SSOH, 67.

61 Milovan Đilas, (1943) *Govor druga Milovana Đilasa, člana CK KPJ, održan na svečanoj akademiji posvećenoj 26-godišnjici Oktobarske revolucije*. Agitprop Obl. KPZ za Dalmaciju, str. 14-15.

Za samoupravljivanje Riten društvena pitanja

№ 24-25/2013

Njihov disident i njegovi liberali

OVOGODIŠNJI Arhiv autora posvetili smo delima Radomira Konstantinovića, Oskara Daviča, Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča i Milovana Đilasa. Sa seminara o Đilasu, koji je održan od 4. do 6. novembra u Domu om-

ladine Beograda pod nazivom *Njihov disident i njegovi liberali*, prenosimo tekst predavanja Đokice Jovanović.

Učitelj neznanica i njegovi komiteti

Đokica Jovanović

Milovan Đilas: Anatomija moralne srednje klase i samoupravna alternativa

§

„Ali najviše me zapanjuje, plaši, to što revlucija ne nudi neke znake čovekovog duhovnog preporoda, ne čini ljudе poštenijim, iskrenijim, ne povećava njihovu sposobnost da se ocene sami i da moralno procene svoj trud.

... Nema opasnjeg otrova nego što je vlast nad ljudima, mi to moramo znati ako nećemo da nas vlast otruje, da nas pretvori u ljudozdere, još gore od onih protiv kojih smo se celog života borili.“

Ovo nisu reči Milovana Đilasa, već Maksim Gorkog (Максим Горький [Алексей Максимович Пешков]). Nije Đilas jedini koji je bio razočaran i uplašen pred stvarnošću konkretnog socijalističkog porekla. Pre njega je, na još tragičniji način, osetio fatalnu surovost staljinizma Lav Trocki (Лев Давидович Бронштейн Троцки).

Smatram da je zanimljivo da se, iz današnje perspektive, kada smo svedoci beskompromisnog nastupa nove tzv. liberalno/neoliberalno orijentisane srednje klase osvrnemo na postrevolucionarni period kada je isto tako, silovito nastupala ondašnja nova/srednja klasa. Ondašnja nova/srednja klasa je, po mom mišljenju, stvorila, pripremila tle za nastup aktuelne srednje klase. Zato je dobro podsetiti se na tadašnje Đilasove uvide.

Šta je naslutio Đilas? Preko detekovanja nove kaste, docnije nove klase, naslutio je nastup srednje klase u Jugoslaviji. Đilas vidi kako se nova klasa rađa iz radničkih i seljačkih slojeva. Vidi kako se njihov politički sloj izdvaja u posebnu klasu. Toj klasi se pridružuje i novi tehniko-administrativni sloj. Lagano, pridružuju se svi oni koji ne pripadaju radničko-seljačkom sloju. Docnije, ova klasa se sve manje regрутuje iz donjih društvenih slojeva, a sve više se reproducuje iz sebe same. Ona poprima sve odlike ubičajene srednje klase. Prostire se preko celog društvenog horizonta. Kao takva, nužno postaje faktor stabilizacije konkretnog statusa quo. Kada dođe do velikih društvenih prevrata, postojeća srednja klasa biva uklonjena iz društvene stvarnosti. Ona može biti uklonjena kakovom smišljenom novoinstitutionalnom akcijom, ali, i samu sebe uklanja.

Sama sebe jednim delom dokida, a drugim delom se samotransformiše u novu srednju klasu, koja će opet stabilizovati novonastali status quo. Pored toga, nestaje i zato što je novonastali institucionalni poredak, naprosto, nezainteresovan, kako za njenu sudbinu, tako i za njeno postojanje. Ona je za njega tek „ostatak starog“ i, kao takva, nužno nestaje. Zauzvrat, „novi“ poredak stvara „novu“ srednju klasu koja će, kao i ona pre nje, stabilizovati novonastalo stanje. Stvara novu srednju klasu regрутovanjem pripadnika „revolucionarnih“ slojeva, ali i regрутovanjem pripadnika „bivše“ srednje klase.

O srednjoj klasi, kao delu već etablirane društvene stvarnosti u Jugoslaviji pisali su, pored ostalih, osamdesetih i devedesetih godina minulog veka Luka Marković, Aljoša Mimica i Danilo Mrkšić. Ideja novih srednjih slojeva je (mimo deklarativno izvikivane ideologije) *buržoaska ideja*. „Buržoaska ideja je ta kojom je proglašena ukupna ideologija epoha, ta koja dominira ukupnom, općom sviješću.“² Da je „buržoaskom idejom“ proglašena celu epohu, kako kaže Luka Marković, pokazuju i Aljoša Mimica: „U vreme svog punog procvata, dakle sredinom 19. veka, liberalizam je nastojao da se prikaže kao učenje koje se obraća *svim* slojevima stanovništva: najavljivao je postepeno rastvaranje društvenih nejednakosti u okružju jedne široke srednje klase. Iščezavanjem nasledne aristokratije, s jedne i opštom dostupnošću preduzetničke delatnosti, s druge strane, bili bi stvoreni uslovi da srednja klasa postane *jedina* klasa u građanskom društvu.“³ Pri kraju iste knjige, Mimica kaže: „Kao što su rodonačelnici klasičnog liberalizma slavili *staru* srednju klasu, to jest sitne kapitalističke preduzetnike i radišne, kalvinističke male ljudi“, i proglašavali je budućim nosiocem svekolike privredne i političke moći, tako su i vesnici, postkapitalističkog društva izgradili mit o *novoj* srednjoj klasi kao novoj vladajućoj eliti.⁴

Pišući o karakteru novih slojeva, Danilo Mrkšić ističe da klasna struktura u državnom socijalizmu poprima specifičan vid „u kojоj klasne suprotnosti ustupaju mesto novom tipu slojnih nejednakosti.

2 Luka Marković, (1978) *Klasna borba i koncepcije razvoja*. Zagreb: Naprijed, str. 157.

3 Aljoša Mimica, (1983) *Ogled o srednjoj klasi*. Pregled razvoja jednog sociološkog pojma. Beograd: IIC SSO Srbije, str. 48.

4 Isto, str. 121-122.

Izдавач:
Učitelj neznanica
i njegovi komiteti
CZKD

Urednik:
Ivan Zlatić

Dizajn i prelom:
Matija Medenica

Štampa:
Fotokopirница „Student“

58 Isto, str. 97-98.

59 Isto, str. 86.

60 André Gorz, (1967) *Tegobni socijalizam*. S francuskog prevela Sonja Knežević. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti SSOH, 67.

61 Milovan Đilas, (1943) *Govor druga Milovana Đilasa, člana CK KPJ, održan na svečanoj akademiji posvećenoj 26-godišnjici Oktobarske revolucije*. Agitprop Obl. KPZ za Dalmaciju, str. 14-15.

1 Maksim Gorki, (1987) *Neugodne misli*. S ruskog preveo Mirko Đorđević. Beograd: Filip Višnjić, str. 107.

uciteljneznalica.org

Ove nejednakosti između slojeva karakteriše prvenstveno njihov rang u hijerarhijskom sistemu društvenih funkcija, a ne sukobljenost koja bi proizila iz različitih položaja u strukturi svojinskih odnosa (kurziv – moj).⁴⁵ Baš to nepostojanje sukobljenosti po liniji svojinskih odnosa amortizuje mogućnost ozbiljnijeg klasnog sukoba. Kako tada, kada je Mrkšić pisao svoju knjigu, tako i danas. Stalnim isticanjem, u javnom saobraćaju, nužnosti hijerarhijskog poretka među slojevima, a bez objašnjenja njegove prirode i osvetljavanja uzroka koji su ga stvorili, sklanja se u senku činjenica da je taj hijerarhijski poredak samo vidljivi deo dubokog klasnog rascpa. „Budući da je osnovom reprodukcije postao klasni kompromis“, masovna lojalnost hegemonom poretka vrednosti se istovremeno osigurava „i u okviru formalne demokracije i u skladu s važećim univerzalističkim vrijednosnim sistemima. Ti legitimacijski pritisci mogu se smanjiti jedino strukturama depolitizirane javnosti“. Pa i kada se danas, u okviru etablirane ideologije i podobne javnosti, vrši kritika onih koji su „bezobrazno“ bogati, govori se o „nepoštenom, nezakonitom, koruptivnom, kriminalnom... načinu bogaćenja“. Nikada i nigde se ne kaže istina: svi ti načini bogaćenja su samo epifenomeni eksploatatorskog društvenog poretka. To je Đilas naslutio. Naslutio je pohod nove klase koja se rađa u nedrima otuđenih vladajućih struktura realnog (postojećeg) socijalizma. Kritikujući komunističku oligarhiju, upozoravajući na njenu deformaciju, Đilas se nije odrekao komunističke utopije.

§

Milovan Đilas je iz rata izbašao kao general-pukovnik, kao član najužeg stvarnog rukovodstva nove Jugoslavije koje su činili Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas.⁷ Bio

5 Danilo Mrkšić, (1987) *Srednji slojevi u Jugoslaviji*. Beograd: IIC SSO Srbije, str. 83.

6 Jürgen Habermas, (1982) *Problem legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Preveo Marijan Bobinac. Zagreb: Naprijed, str. 75.

7 Evo nekoliko podataka iz Đilasove biografije u periodu od 1945. do 1953. (Prema: Aleksa Đilas, *Hronologija života i rada Milovana Đilasa*. Dostupno na: <http://www.djilas.info/HRONOLOGIJA/hronologija.html>. Preuzeto 12. 1. 2014.) - Godine 1945 postaje član prve jugoslovenske vlade kao ministar za Crnu Goru, a potom je bio ministar bez portfelja. - Član je jugoslovenske delegacije na mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. - Sa Kardeljem 1947. u Poljskoj učestvuje u osnivanju Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija (Informbiro/Kominform).

- Đilas je bio na čelu delegacije koja je 1948. boravila u Moskvi sa zadatkom da sa Josifom V. Dž. Staljinom (gruzijski: Iosseb Stalini, ruski: Иосиф Виссарионович Дугашвили Сталин) i sovjetskom vladom uskladi politiku Jugoslavije i Sovjetskog Saveza prema Albaniji, posebno po pitanju ujedinjenja i dogовори se oko naoružanja i opreme za jugoslovensku armiju.

- Na V kongresu KPJ, Đilas je izabran za jednog od sekretara partije; druga dva sekretara su bili Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković, a Tito je izabran za generalnog sekretara. - Godine 1949. Kardelj, kao ministar spoljnih poslova, i Đilas predvode jugoslovensku delegaciju na IV zasedanju Generalne skupštine OUN u Njujorku. Sredinom novembra, pred Političkim komitetom OUN Đilas je održao govor protiv sovjetskih političkih i ekonomskih pritisaka na Jugoslaviju, kao i vojnih pretinja. Jugoslavija je tada prvi put pred jednom međunarodnom ustanom izložila svoje viđenje sukoba sa Staljinovom politikom. I pored sovjetskog protivljenja, Jugoslavija je primljena u Savet bezbednosti. Ovaj diplomatski protivudar Staljinu na međunarodnoj sceni dogodio se u vreme kada se mnogima u Jugoslaviji i svetu činilo da je

je potpuno privržen ideji i praksi socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Osim politički, angažovao se, naročito, pisanom reči.

Određujući interesuje kako je Đilas primetio, uočio nastupanje nove kaste, potom nove klase, a, u stvari, srednje klase, koju Karl Marks (Karl Marx) i Fridrik Engels (Friedrich Engels), još u *Komunističkom manifestu*, nazivaju filistima (čifticama, malograđanima).

Đilas je uočio pojavu o kojoj su, početkom XX veka pisali Robert Mihels (Robert Michels)⁸ i Thorsten Veblen (Thorstein Bunde Veblen). Podsetimo se Mihelsovih glavnih ideja, kao tvorca teorije o „gvozdenom zakonu oligarhije“, što znači da svaka organizacija ima oligarhijsko ustrojstvo: „Tko kaže organizacija, kaže i *tendenca ka oligarhiji*. U biti je organizacija duboko aristokratska stvar“. ... „Slobode, povlastice, kao i participiranje u cijelini uživaju najprije samo neki. Novije je vrijeme obilježeno time što je sve to postepeno prošireno na sve veći krug osoba. To je bila era demokracije. Razvoj demokracije opisuje parabolu. Ova se nalazi, barem u životu partija, sada na spuštenoj grani. U životu partija može se primjetiti da s napredovanjem razvoja demokracija nazaduje“ (kurziv – moj). *Jačanjem organizacije nestaje demokracija*. Može se postaviti pravilo: Moć vođa raste jednakom kao organizacija⁹. Mihels dodaje: „Mase se odnose prema svojim vođama često kao onaj kipar u staroj Grčkoj, koji je, izradivši Zevsa Gromovnika, pao na koljena pred vlastitim djelom da bi mu se poklonio“.¹⁰ Ovome dodajemo misao Torstena Veblena: „Članovi svakog sloja prihvataju, kao svoj ideal, obrazac života koji je u modi u sledećem višem sloju i upinju se da žive prema tom idealu“.¹¹ A to čine zato što „život i životni obrazac dokoličarske klase treba da potpomažu očuvanje varvarskog

sovjetski vojni napad na Jugoslaviju pitanje dana.

- 1951. putuje u Veliku Britaniju i vodi razgovore s Klimentom Atlijem (Clement Richard Attlee), laburističkim predsednikom vlade, i Vinstonom Čerčilom (Winston Churchill), vodom konzervativne opozicije. Jugoslovensko vodstvo je baš Đilas stavilo u zadatku da tajno traži vojnu pomoć, zato što je nekoliko meseci ranije bio domaćim laburistima i uspostavio s njima srdačne odnose. Misija je uspešno obavljena.
- 1951. Đilas je domaćin prvom generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija, Trige Liu (Trygve Halvdan Lie).
- 1953. Tito je izabran je za predsednika FNR Jugoslavije, a za potpredsednike su izabrani Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Moša Pijade i Aleksandar Ranković.
- 1953. predvodi jugoslovensku delegaciju na Prvoj azijskoj socijalističkoj konferenciji u Rangunu (Burma). Na konferenciji je jugoslovenska delegacija bila jedini predstavnik neke komunističke partije i primljena je s oduševljenjem.
- Kao potpredsednik Saveznog izvršnog veća FNRJ, Đilas je predvodio jugoslovensku delegaciju na krunisanje kraljice Elizabete II (Elizabeth II) koje je obavljeno u Londonu 2. juna 1953. U delegaciji su bili državni sekretar za spoljne poslove Koča Popović i načelnik generalštaba Jugoslovenske narodne armije general-pukovnik Peko Dapčević.
- Đilas je 25. decembra 1953. jednoglasno izabran za predsednika Savezne narodne skupštine.

8 Zanimljivo, Mihels je bio socijalistički i marksistički aktivist. Razočaran nesposobnošću nemackih sindikata, napušta politiku, ali u Nemačkoj ne može da dobije profesuru. Prelazi na univerzitet u Torinu i to na preporuku Maksa Vebera (Maximilian Carl Emil Weber) (u čijem je časopisu saradivao, iako je bio levičar). U Italiji prihvata fašističke ideje.

9 Robert Michels, (1990) *Sociologija partija u suvremenoj demokraciji. Istraživanja o oligarhijskim tendencijama u životu skupina*. S njemačkog preveo Tomislav Martinović. Zagreb: Informator i Fakultet političkih nauka, str. 21.

10 Isto, str. 53.

11 Thorsten Veblen, (1966) *Teorija dokoličarske klase*. S engleskog preveo Nikola Mišić. Beograd: Kultura, str. 128.

autohtona i nije nastala u procesu transformacije kakav se desio na Zapadu. Ovdje je nova klasa proizvedena, regrutovana iz radničko-seljačkih slojeva. „Socijalno poreklo nove klase leži u proletariatu kao što je aristokratija nastala u seljačkom društvu, a buržoazija u okviru zanatskog društva. Postoje izuzeci, u zavisnosti od nacionalnih uslova, ali proletarijat u ekonomski nerazvijenim zemljama, kao nazadan sloj, predstavlja sirovinu iz koje nastaje nova klasa.“⁴⁷

Šta je, konačno, Đilas, prvi među partijskim rukovodiocima, uočio? Bio je uveren da će sopstvenim angažmanom doprineti da socijalizam bude građen kao demokratični socijalizam. Kao on, mnogi su smatrali da je socijalizam moguć samo kao demokratični socijalizam. Zato je krenuo u obračun sa „novom klasom“. Bio je, u stvari, svestan da se rađa, Maksovim rečima rečeno, filistska klasa, tj. rađaju se čiftice (*Komunistički manifest*), tj. rađa se malograđanska klasa, i, tj. na kraju, rađa se srednja klasa. To što se rađa je bilo suprotstvljeno revoluciji, partizanskoj etici, demokratičkom socijalizmu – bilo je suprotstavljeni utopiji za koju se živilo i umiralo. Postojanje te klase je ozbiljno (pokazaće se, definitivno) dovodilo u pitanje doktrinu o odumiranju države u socijalizmu i nastanku besklasnog društva. Sa druge strane (osim deklarativnih iskaza), nije postojala bilo kakva jasna i stvarno sprovodiva konceptacija odumiranja države. Socijalizam je stigao na krilima utopije o besklasnom društvu. Osim nade nije pronađen način njenog pretvrtanja u delatnu proizvodnju života (Marks) koja bi povesno nadišla postojeći klasni poredak. Ne, nego je klasni poredak (preko nove, srednje, klase) postao snažna (nezamenjiva i neuništiva) armatura u ovde-i-sada socijalizmu. Revolucija je nužno napuštena. Ostala je da živi u partijskim proglašima i knjigama (poput *Revolucije koja teče* Svetozara Vukmanovića Tempa).

Nova klasa je krenula da monopolizuje tekovine revolucije. Tako je ona sticala legitimaciju. Svoj društveni položaj je obezbedila uveravanjem javnosti da upravo ona baštini tekovine revolucije i da, po tom osnovu, s pravom računa na to da ima odlučujući društveni uticaj i da uživa veliki društveni (upravljački usmeren) ugled (čujemo li iza leđa Veberov šapať?). Revolucija je sada njeni berzanska akcija koja, s promenljivom srećom, stvara profit (politički, pa i finansijski). I ne samo to. Ona sada, u ovoj konstelaciji stvari, određuje što je karakter revolucije. Deceniju i po docnije to će reći i Milan Kangrga: „Naša srednja klasa nastoji revolucionarno zbijanje 1941-1945. pretvoriti u svoju vlastitu (građansku) revoluciju na taj način što bi jasno izražene socijalističke elemente toga zbijanja kao i tendenciju kretanja prema socijalizmu iznutra rastočila i svela na svoju vlastitu historijsku osnovu: građansku. Pri tome se ona želi nametnuti kao dominantna snaga našeg društva u cijelini.“⁴⁸

Ne samo to. Jedno od bazičnih ideoloških mesta srednje klase je nacionalizam, tj. princip isključenja drugog. Nacionalistički pokreti u Jugoslaviji, već od sredine sedamdesetih godina prošlog veka (afera Ranković, Cestna aféra u Sloveniji, Maspok u Hrvatskoj...) pa nadalje, do krvave disolucije Jugoslavije, baštine mučno nasleđe nacionalističkog otklona od Drugog. Opet Kangrga: „Srednja klasa koristi svoj moment i tu dolazi do uzajamnog otimanja (a te banke, reksporteri i ta finansijska oligarhija itd. plus korumpiranost na sve strane, što je oko sebe isjavaju elementi srednje klase, *nisu nikakve izmišljene priče*, nego kruta i vrlo opipljiva realnost, koju međutim na svojim leđima svakodnevno nosi, snosi i iznosi primarno radnička klasa)... Ali, ako je tko otima ili sebi prisvaja taj višak rada, onda to sigurno *nisu bili ni ovaj ni onaj narod* (nacija), a još manje sama radnička klasa (ove ili one nacije), što je uostalom čak i *apsurd isticati*, nego njihovi „predstavnici“. ...U ovo često umjetno i isforsirano razbuktavanje strasti ubacuje i izlazi na površinu sve ono, kako ga Marx naziva, „staro smeće“ u obliku *nacionalizma, šovinizma, klerikalizma* (kurziv – moj), borbe za vlast, karijerizma i svih mogućih potisnutih aspiracija i neizvijljenih ambicija.“⁴⁹ Konačno, Kangrga zaključuje: „Cim je započela

da čvršće i sigurnije staje na svoje vlastite noge, naša je srednja klasa pokazala i svoju pravu prirodu: *ona se okreće prošlosti*. Time ona jasno iskazuje svoj historijski status, ulogu, položaj, htijenje i „perspektivu“ (kao retrospektivu). Štaviše, ona time izvršava *povjesnu presudu* nad samom sobom. Ona starta s prošlošću kao svojom idejnom osnovom... A onaj tko starta s prošlošću, sam je dao do znanja da nema budućnosti...“⁵⁰

Nije, međutim, funkcija nacionalizma samo u jačanju srednje klase. Nacionalizam ima još jednu, vrlo utilitarno orijentisalu funkciju. On maskira, prikrije klasne sukobe tako što negira samo postojanje klasne osnove društva. Ovu dimenziju nacionalizma analizira Danko Grlić. „...Isticanje nacionalnog u našoj epohi ima prije srvega (uvijek kad nije riječ o antikolonizatorskom pokretu) jednu temeljnu funkciju: da prikrije, zabašuri, zakamuflira, mistificira klasne odnose. Nacionalno tako postaje plašt kojim bi se htjeli harmonizirati antagonistički klasni elementi. Jer, ako je važno prije svega to da smo pripadnici jedne nacije ako je npr. nacionalna kadrovska struktura osnova personalne politike – tada je nevažno i sporedno (a to je abeceda) što među nama postoje klasne razlike, tada je najvažnije da je i član birokratske vrhuške i pripadnik radničke klase samo Srbin, Hrvat, Makedonac, Sovenac itd.“⁵¹ Jer, zašto bi jedan „dobar Hrvat radnik“, piše dalje Glić, „strajkao protiv Hrvata, koji je isto tako dobar Hrvat, a usput i direktor, dobar Srbin istupio protiv mjera koje je donio neki srpski rukovodilac.“⁵²

Harmonizacija odnosa između moćnih i depriviranih je već dugo tema koja interesuje nosioce državne vlasti, ali i mnoge teoretičare. Dobar primer je musolinijevska korporativna država – savez poslodavaca, sindikata i države, a u interesu države. Ili, uzimimo drugi primer: Adolf Hitler (Adolf Hitler) je 1933. godine naložio doktoru Robertu Leju (Robert Ley), vodiču nacističke stranke u Kelnu, da formira Nemački radnički front (DAF – Deutsche Arbeitsfront) kao „organizaciju nemačkih manuelnih i umnih stvaralača“. Prema *Zakonu o uređenju nacionalnog rada* (1934) „svrha Radničke fronte nije bila da zaštititi radništvo nego, kako je u zakonu rečeno, „da stvari istinsku narodnu i produktivnu zajednicu svih Nijemaca“. O ovome Karl Šmit (Carl Schmitt), komentarišući donošenje jednog zakona o radu u III Rajhu (Grlić Šmita naziva nacionalsocijalističkim teoretičarem), kaže: „Zakon namjerno više ne govori o poslodavcima i posloprimcima; namjesto tarifnog ugovora stupa tarifni red; poduzetnik, namještenik i radnik su vođa i sljedbenici poduzeća, koji rade zajedno u promicanju svrha poduzeća i na opću korist naroda i države; oba nam se pokazuju kao članovi zajedničkog poretka, zajednice s javnopravnim obilježjem. Društveni časni sud je dosljedna primjena jednog mišljenja, koje je učinilo da se vjernost, sljedba, stega i čast više ne shvate kao funkcije nesređenih pravila i odredaba nego kao bitni element nove zajednice i njenog konkretnog životnog reda i oblikovanja.“⁵³ Želim da na ovim primerima (iz fašističke Italije i nacističke Nemačke) pokažem kako je nacionalistička toržestvena retorika o jedinstvu „nacionalnog organizma“ tek puki paravan iza koga egzistira komplot vladajuće klase i njene države. Nacionalizam želi da pokaže da, pod uslovom da se ostvari uspešna nacionalna homogenizacija (dakle, mobilizacija), klasne razlike blede. Iako postoje klasne razlike, nacionalna država će biti neupitni faktor koji zavodi (i etabliра) i egalitarne (ne i solidarističke) funkcije: nacionalni socijalizam, fašizam, peronizam, frankizam, salazarizam, u mnogim dimenzijama i staljinizam. Ovi poreci, koji nastaju u XX veku, karakterišu se svojevrsnom hibridnošću. Ne dokidajući klasnu hegemoniju, uspostavljaju ideološko uređenje zasnovano na egalitarističkim obećanjima. I, sve do danas nacionalizam legalizuje rečene strukture i njihove državne aparate, sve tvrdeći da, jedino preko te i takve legalizacije, može da ostvari nacionalni in-

50 Isto.

51 Danko Grlić, (1971) *Maginalije o problemu nacije*. Zagreb: Praxis 3-4, str. 554.

52 Isto, str. 554-555.

53 William L. Shirer, (1977) *Uspon i pad Trećeg Reicha I*. S engleskog prevela Mignon Mihaljević. Zagreb: Znanje, str. 373.

54 Carl Schmitt, (1943) *Pojam politike i ostale razprave*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 238.

47 Isto, str. 41.

48 Milan Kangrga, (1971) *Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase*. Zagreb: Praxis 3-4, str. 427.

49 Isto, str. 437.

Počelo je razgrabljivanje vila, bogatstava...⁴⁰ „A što je bilo i najružnije i najsmješnije, neke od njih (funkcionerke i supruge funkcionera – dodavanje moje) su počele da se grabe oko luksuznog i mahom neukusnog namještaja i slike, ispoljavajući pri tom ne samo primitivnu gramzivost i izmišljenu i naduvetu reprezentativnost, nego i pretenciozno sveznanje neznalica“.⁴¹ „Skoro sve one su, ustvari, bile dojuće iz poluseljačkih sredina i poluobrazovane. Bilo ih je koje su čak i u tim uslovima i dalje ostale skromne i neizmjenjene, naročito one politički i emotivno formirane još prije rata.“⁴² Ovim Đilas pokazuje da pripadnici nove klase, ne samo da se suprotstavljaju novoj klasnoj differencijaciji, već su oni upravo njeni akteri i pokretači.

Sa druge strane, heroina pripovesti se našla u nerazrešivo (i na momente njoj nepojamnoj) zamršenoj situaciji. „Kao mlada komunistkinja... ona se zanosila, još u školi, kako će unositi i u pozorište i svijet oko njega nov moral, nov radni elan... jer je mogućno sada u socijalizmu.“ Međutim, pozorišni svet nije mogao, niti je htio, niti je umeo da prihvati novi svet oblikovan novim idealima. Bio je to svet premežen karjerizmom, opterećen kolaboracionističkim iskustvom iz netom okončanog rata, koji se „polako (se), kao neizmjenljiva činjenica – ,pozorište je pozorište‘, povezivao s novom vlašću“... „I tako se mlada žena nalazila – i kao supruga i kao ličnost i kao glumica – raspeta između htijenja i mogućnosti, idealja i realnosti, šibana sa svih strana...“⁴³

§

Marta 1953. godine je umro Josif Visarionovič Staljin (Иосиф Висарионович Джугашвили Сталин). Njegovom smrću se iznova bude nade u mogućnost izgradnje demokratskog socijalizma u svetu. Na tragu te ideje emancipacije od Staljinovog i staljinskog nasleđa održan je XX kongres KP SSSR februara 1956. godine. Tada je generalni sekretar KP SSSR Nikita Hruščov (Никита Сергеевич Хрущёв) podneo tzv. „tajni referat“ *O kultu ličnosti i njegovim posledicama*. Referat i sam kongres su bili intonirani tako da se pokaže i svetskoj i unutrašnjoj javnosti da se Sovjetski Savez emancipuje od politike koja je posledica Staljinovog kulta ličnosti.

Ovim referatom je izvršena i svojevrsna rehabilitacija Josipa Broza Tita u Sovjetskom Savezu.⁴⁴ Rodilo se uverenje da se Staljinovom smrću i prihvatanjem nove politike prema međunarodnom pokretu (posebno prema Jugoslaviji i Titu) od strane Sovjetskog Saveza, otvaraju perspektive mnogo većih sloboda i otvorenosti u socijalističkom svetu. Takvo uverenje je stvoreno i u Jugoslaviji. Mnogi komunisti su, naravno i Đilas, smatrali da nailazi period slobodne kritičke debate i slobodnog razvoja demokratskog socijalizma.

Slučaj „Đilas“ je brzo nastajao. Sve je počelo 11. oktobra 1953. godine kada je Đilas na stranicama „Borbe“ objavio prvi članak pod naslovom *Novi sadržaji*. Bila je to kritika stanja u zemlji. Pisao je jezikom na kakav se nije moglo naići u tadašnjoj jugoslovenskoj publicistici. Njegov credo je bio jednostavan i jasan: „Niti se ovako može napred“, pisao je Đilas u ovom tekstu, „niti

40 Милован Ђилас, (1994) *Пад нове класе*. Београд: Службени лист СРЈ, str. 16.

41 Milovan Đilas, *Anatomija jednog morala*, str. 13.

42 Isto.

43 Isto, str. 16.

44 Hruščov piše da je, pre no što je Titu i jugoslovenskim vlastima poslano pismo u kome KPSS osudi Jugoslaviju i njene rukovodioci za napuštanje socijalizma i za okretanje ka kapitalizmu, Staljin to pismo pokazao Hruščovu: „Jesi li čitao?

I ne čekajući odgovor, rekao je:

- Mrdnucu malim prstom – i neće biti Tita. On će pasti... Skupo nas je koštalo njegovo „mrđanje malim prstom“. Ova izjava je izražavala Staljinovu manju veličinu, jer je on tako i inače postupao: Mrdnem malim prstom – i nema Kosiora, mrdnem opet malim prstom – i nestaju Voznesenski, Kuznjecov i mnogi drugi.

Ali, sa Titom se to nije desilo. Bez obzira na to koliko Staljin mrdao, ne samo malim prstom, već i svime čime je mogao, Titu nije pao. Zašto? Zato što je u sporu sa jugoslovenskim drugovima iz Tita stajala država, stajao je narod koji je prošao surovu školu borbe za svoju slobodu i nezavisnost, narod koji je pružio podršku svojim rukovodicima“.

Никита Сергеевич Хрущёв, (1989) О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. ХХ съезду Коммунистической партии Советского Союза, Москва: *Известия ЦК КПСС* № 3. Види i: (2008) Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева ХХ съезду Коммунистической партии Советского Союза «О культе личности и его последствиях», Новая Газета, Москва, str. 50-51.

ima povratka na staro. Jugoslavija se mora boriti za nove oblike socijalizma“. Već u ovom prvom tekstu Đilas ocrtava konture svog stanovišta, koje će zastupati od tada pa do kraja života. „Ako bi jedna revolucija – naša revolucija – trebalo da se završi ovenčana novom demokratijom, onda bi jedan novi vid revolucije morao da bljesne. Ako bi radni ljudi uspeli da u jednoj zemlji – našoj zemlji, stvarno uzmu vlast u svoje ruke i daju ubedljive dokaze da su u stanju da vode ekonomiju, uspešnije i kreativnije nego kapitalisti i birokrati, vera u novi socijalistički svet mogla bi da postane stvarnost. Birokratija je rođena u našoj revoluciji i ona sada uništava tle socijalizma. Kao što je slučaj u Rusiji, i naši birokrati smatraju revoluciju sopstvenom slugom.“

Posle ovog usledila je serija Đilasovih članaka u „Borbì“ koje je javnost prihvatala sa velikim interesovanjem. Tiraž je povećan na oko tri stotine hiljada primeraka u prodaji. U redakciju je stiglo oko trideset hiljada pisama u kojima joj je čitalaštvo izražavalo podršku. Đilas je u periodu od tri meseca (11. 10 1953. do 7. 1. 1954) objavio 18 kritički intoniranih članaka u „Borbì“.

Nećemo se ovde baviti hornologijom sukoba između Đilasa i partije. Ukratko: 16. i 17. januara 1954. godine je održan Treći (vanredni) plenum CK SKJ (neformalno imenovan kao „slučaj Milovan Đilasa“). Na plenumu je „osuđeno“ Đilasovo pisanje uz ocenu da se radi o kontrarevoluciji i antisamoupravnoj delatnosti. Đilas je na plenumu nastupio pokrajnički. Međutim, mehanizam izopštenja je već pokrenut. Decembra iste godine je dao intervju dopisniku Njujork Tajmsa. Tada je rekao da zemljom vladaju reakcionari. Istakao je da je potreno uvođenje višepartijskog sistema kao uslova demokratizacije društva. Pokrenut je tajni sudski proces protiv Đilasa (na sud je izveden i Vladimir Dedijer, kao Đilasov simpatizer, a i kao njegov istomišljenik). Đilas i Dedijer su osuđeni na uslovne kazne. Đilas 13. januara 1955. godine podnosi pisanu ostavku na dužnost predsednika Narodne Skupštine FNRJ, u kojoj je naveo da se više ne smatra članom SKJ i da po svojoj volji istupa iz partijskog članstva. I pored izrečenih opomena, Đilas objavljuje svoje novo delo *Nova klasa i analiza komunističkog sistema*.

Od tada, pa nadalje, Đilas je disident koji se sa partijom više „nikada nije sreo“. Usledilo je višegodišnje kažnjavanje zatvorom i uklanjanje Đilasa iz javnog života u Jugoslaviji.

§

Đilas je sada, poput Lava Trockog (Лев Давидович Бронштейн Троцкиј) nepoverljiv i kritičan, prema dogmatskom shvatanju socijalizma. Kritičan je na sličan način kako je to bio Trocki u svojoj knjizi *Izdana revolucija*.⁴⁵ Lav Trocki objavljuje svoju knjigu u izdanju 1936. godine, a rukopis Đilasove *Nove klase* je, dok je on bio utamničen, prokrijumčaren na Zapad i objavljen je 1957. godine u inostranstvu. Za ovu knjigu Đilas je dobio francusku nagradu „Prix de la Liberté“ za 1958. godinu. Knjiga je prevedena na oko 50 jezika i štampana je u tiražu od oko tri miliona primeraka. „Sve se dogodilo drugačije u SSSR i drugim komunističkim zemljama, piše Đilas u ovoj knjizi, od onoga što su lideri, čak i takvi kao što su Lenjin, Staljin, Trocki, Buharin, očekivali. Oni su očekivali da će država brzo da odumre, a da će ojačati demokratija. Dogodilo obrnuto. Očekivali su brzo poboljšanje životnog standarda. U tom pogledu je jedva bilo kakve promene, a u zemljama Istočne Evrope standard je čak opao. U svakom slučaju, životni standard nije uspeo da raste u srazmeru sa stopom industrializacije, koja je bila mnogo veća. Verovalo se da će razlike između gradova i sela, između intelektualnog i fizičkog rada, polako nestajati. Umesto toga ove razlike su povećane. Predviđanja komunista što se drugih oblasti tiče, uključujući očekivanja novih procesa u ne-komunističkom svetu, se nisu ostvarila“ (Đilas, 1957: 37). U socijalističkim zemljama partija je stvarala upravljačku klasu. U tom procesu dolazi do „srastanja“ partije i te upravljačke klase. Ali, vremenom „klaša jača, a stranka slabija, to je neizbežna sudbina svake Komunističke partije na vlasti“.⁴⁶ Nova klasa nije

45 Vidi šire u: Léon Trotsky, (1963) *La révolution trahie*. Paris: Les Éditions de Minuit.

46 Milovan Djilas, (1957) *The New Class: Analysis of Communist System*. London: Thames and Hudson, str. 40.

temperamenta; uglavnom onaj kvazimiroljubive varijante ili varijante srednje klase, ali u izvesnoj meri i pljačkaške varijante⁴⁷. Ovim se zaokružuju obrisi slike o srednjoj klasi. Ona jeste agens oligarhijskog ustrojstva. Naplaćujuće svoju participaciju u učvršćivanju postojećeg poretku i to polaganjem prava na uživanje dokoličarskih privilegija. Može i ovako, zarad uživanja dokoličarskih privilegija, srednja klasa brani postojeći poredak. Radi očuvanja svog položaja u poretku, srednja klasa pristaje u potpunosti na gvozdenu disciplinu državnog aparata onako kako je to definisao još Luj XIV (Louis XIV) u svojim sećanjima iz 1666. On ustanavljuje sledeća najbitnija pravila za sva upravna pitanja: „da rešenja moraju biti brza, disciplina stroga, zapovedi apsolutne, poslušnost pravodobna“⁴⁸.

§

U kakvom ambijenu je Đilas odlučio da se angažuje? Ne znam da li su prilike pokrenule njegov angažman ili je njegov angažman isključivo rezultat njegovog utopijskog uverenja da je vredno založiti se za stvaranje društva koje će počivati na komunističkoj, revolucionarnoj etici. Ono što je belodano je to da se suočio sa stvarnim napuštanjem partizanske etike i to od onih koji su polagali ekslusivno pravo na njeno monopolizovanje.

O kakvim se prilikama radi?⁴⁹ Jugoslavija je mogla, zahvaljujući činjenici da je samostalno participirala u antifašističkoj koaliciji, da je iz rata izašla kao pobednica i da je, na osnovu toga državno rukovodstvo imalo na svojoj strani plebiscitarnu podršku većine građana, da gradi relativno samostalnu poziciju u međunarodnim odnosima. Na osnovu te jake legitimacije, Jugoslavija se oduprla diktatu Informbiroa (u čijem stvaranju je sama aktivno učestvovala), dakle, diktatu Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Ovaj sukob je pokrenuo traganje za sopstvenim „putem“ u izgradnji socijalizma.

Na međunarodnom planu Jugoslavija je počela da gradi vanblokovsku politiku. Koja, naročno, nije uvek i u svemu bila, u punom smislu, vanblokovska.

Na unutrašnjem planu odgovor je bio samoupravljanje. Ali, još važnije, samoupravljanje nije bilo tek odgovor za kojim se tragalo u ondašnjoj konstelaciji međunarodnih odnosa i snaga. Samoupravljanje je shvaćeno i kao alternativa malograđanskom i egoističnom karakteru nastupajućem (nove) srednje klase. Koren ove koncepte nađen je, prvo, kod predstavnika ranog socijalizma. Dakle, kod Sen-Simona (Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon), kod Šarlja Furijea (Charles Fourier)⁵⁰, Roberta Ovена (Robert Owen), Vilhelma Vajtinga (Wilhelm Weitling), kod Fransoa Noel Babef (François-Noël Babeuf), poznatog i kao Grahus Babef (Gracchus Babeuf). Potom se došlo do Marksovog pojma „slobodno udruženi ljudi“ iz prvog toma *Kapitala*. Citirajmo to mesto: „Proces društvenog života, odnosno proces materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom“ (kurziv – moj). Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovicu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka.⁵¹ Ovaj stav je prethodno naznačen u *Manifestu Komunističke*

12 Isto, str. 243.

13 (1860) Pour l'instruction du Dauphin, annotées par Charles Dreyss. *Mémoires de Louis XIV*. sv. 2. Paris: U: Robert Michels, Navdno delo, str. 31.

14 O ovome šire u: Вељко Станић, (2008) Милован Ђилас 1953/54: Између револуције и слободе. *Токови историје* 3-4, str. 251-277.

15 „Propovijedao je da bi se buduće društvo... trebalo da sastoji od niza zajednica, „falanga“... koje bi živjele zajedno u velikim zgradama baveći se pretežno zemljoradnjom. Međutim, sve dok postoji privatno vlasništvo ljudi će se međusobno mrziti i biti neprijatelji pa će tek njegovo dokidanje biti prva pretpostavka harmonijskog društva“. Danko Grlić, (1968) *Leksikon filozofa*. Zagreb: Naprijed, str. 188.

Šire u: Fransoa Šatile, Olivije Dijamel, Evlin Pizije, (1993) *Enciklopedijski rečnik političke filozofije I*. Rene Serer, Šarl Furje: *Teorija četiri pokreta i opštih sudbina. Paradoksalni „socijalizam“*. S francuskog preveo Sreten Vujović. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stanjanovića. Cetinje: Izdavački centar „Cetinje“, str. 295-302.

16 Karl Marx, (1977) *Kapital I*. MED 21. S nemačkog preveli Moša Pijade i Rodoljub Čolaković. Beograd: Prosveta; Institut za izučavanje radničkog pokreta, str. 682.

17 Karl Marx, Friedrich Engels, (2008) *Manifest Komunističke partije*. Prijevod Moša Pijade. Lepoglava. (1933) Redakcija prijevoda Boris Buden. London/ Zagreb. (1998). Zagreb: *Ekonomija/Economics*. 15 (3), 2008, str. 565-595.

18 Karl Marx, (1977) *Kapital III*. MED 23. S nemačkog prevoe Moša Pijade. Beograd: Prosveta; Institut za izučavanje radničkog pokreta, str. 682.

19 Вернер Сомбарт, (1922) *Социјализам и социјални покрет*. С немачког превео Ђорђе Пејановић. Београд, Сарајево: „И. Ђ. Ђурђевић“, str. 77.

20 Vanja Sutlić, (1987) *Praksa rada kao znanstvena povijest. Povijesno mišljenje kao kritika kriptofilozofiskog ustrojstva Marxove misli*. Zagreb: Globus, str. 26-27.

21 Milovan Djilas, (1969) *The Unperfect Society: Beyond the New Class*. New York: Harcourt Brace & World, str. 158.

partije: „Na mjesto starog građanskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa asocijacija u kojoj je slobodan razvoj svakog pojedinca uvjet slobodnog razvoja za sve“⁵². Dugi hod ka razumevanju slobode, kao slobodnog udruživanja ljudi, od pre knjige *Kapitala*, do treće knjige *Kapitala* (koja je objavljena posle Marksove smrti) Marks kao da završava na sledeći način: „Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spolašnjom svrshodnošću; po prirodi stvari, ono dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje... Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da podruštveni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila (kurziv – moj); da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvo nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode (kurziv – moj), ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici“⁵³. Marks je, piše Verner Zombart (Werner Sombart), „dao proletarijatu ono što je najvažnije; svest samom sebi i poverenje u svoju snagu, veru u sebe i svoju budućnost“⁵⁴. Asocijaciju proizvođača Vanja Sutlić ovako objašnjava: „Transparentno proizvodno društvo, koje ne poznaje zaobilazne i supstitutivne

demokratskom putu: prvo, opasnosti od birokratskih državno-kapitalističkih tendencija, – drugo, opasnosti od buržoaskih klerikalnih i sl. elemenata, koji, maskirajući se buržoaskim demokratizmom, idu za obnovom fašizma i kapitalističkih društvenih odnosa: i treće, opasnosti od nedovoljne svesnosti o potrebama celine, to jest – opasnost od lokalizma.²²

Na ovom Kongresu došlo je do suštinskih reformskih promena u partiji. Donet je novi *Statut* po kome je partiju promjenjen naziv u Savez komunista Jugoslavije. Ojačana je nezavisnost osnovnih partijskih organizacija i nižih rukovodstava i ukinut je kandidatski staž za prijem u Partiju, kao i kandidatski staž za članove Centralnog komiteta. Kongres je, takođe, odlučio da se Narodni front Jugoslavije (NOF) transformiše u masovnu političku organizaciju i preimenuje u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Na narednom kongresu (1958) donet je *Program Saveza komunista Jugoslavije* u kome je, kao poslednja rečenica, zapisano važno programsko načelo: „Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!“²³

§

Da ali, načinimo mali izlet, kada je dopao robije i kada se suočio sa pravom prirodnom socijalističke srednje klase, Đilas je zapisao sledeće: „... ,Greh' i ,greška' komunista, tamo gde su zavladali, nije u tome što su dozvolili – oni to nisu mogli ni spreciti – formiranje novog klasnog društva, nego u tome što su u ime apokrifne budućnosti, uspostavili svoj monopol i time onemogućili prirodne, slobodne tokove. A komunistički poreci se i održavaju tako dugo na vlasti baš zbog toga što su klasno, svojevrsno klasno, društvo – a ne zbog toga što to nisu... (kurziv – moj).“²⁴ Dalje Đilas ukazuje na bitnu i latentnu funkciju jugoslovenske srednje klase – ukazuje na njen nacionalizam i lokalizam. Upravo će nesputavani nacionalizam i lokalizam lagano nagrizati Jugoslaviju sve do njenog uništenja u silovitom zločinačkom nastupu nacionalizama. Srednja klasa nikako ne može da bude subjekt izgradnje utopijskog (besklasno društvo). Prvo, zato što je reč, prosto, o utopijskom htenju, a htenje srednje klase nikako ne može biti utopijsko. Potom, ozbiljenje utopijskog u postojićem povesnom času nužno ostaje u prostoru nade, ono time nadaleko premašuje horizont društvenosti uopšte. Drugo, utopijsko je postalo objektom ideološke upotrebe. Upravo je vladajuća nomenklatura juridički kanonizovala utopijsko. Da bi paradox bio potpun, oni pojedinci koji su delali u pravcu ozbiljenja utopijskog su bili predmetom represije aparata. Zato što su kritikovali porekak sa stanovišta njegove paradigmе. Pojednostavljen: kritika komunističke prakse sa stanovišta komunističke utopije je proglašena reakcionarnim, antirevolucionarnim činom. Dakle, „samoupravljanje se u Jugoslaviji javilo posle sukoba sa Sovjetskim Savezom, kao reakcija na neefikasne, kopirane sovjetske forme, ali njegovi začetnici su na Zapadu teorijski u anarhizmu.“²⁵... U stvari je ono (samoupravljanje – Đ. J.) povezano s postojanjem kakvog-takvog tržišta, dok u ostalim zemljama na istoku Evrope, u kojima je tržište ideološki odbačeno, nije ni bilo moguće uspostavljanje samoupravljanja. „Ali... vodeća uloga partije se nije smanjivala, nego – imajući u vidu čitav period od nastanka samoupravljanja do danas – povećavala. Ni tržište se nije razvijalo, nego je ostalo napola slobodno; a napola ograničeno birokratskim nacionalizmom i

lokalizmom...“²⁶

§

Početkom 1953. godine Đilas pokreće i uređuje časopis „Nova misao“. Redakciju čine: Dobrica Čosić, Miroslav Krleža, Skender Kulenović, Oskar Davičo, Mihajlo Lalić... Redakcija „Nove misli“ je održavala česte sastanke. „Nova misao“ je redovno mesečno izlazila, i to u 12.000 primeraka. Naročito je značajno da nije finansirana državnim novcem, već se finansirala isključivo od pretplate i honorisala priloge: sve do danas, koliko mi je poznato, to je jedan od vrlo retkih mesečnika za kulturu koji nije subvencionisan. Tim pre je značajna činjenica da je, za naše današnje, a i ondašnje, prilike neshvatljivo veliki tiraž bio posledica velike čitanosti ovog književnog časopisa. „Nova misao“ je imala samo dva plaćena lica – odgovornog urednika i sekretaricu. Administrativne poslove je obavljala administracija dnevnih novina „Borba“.

Jačanjem „Nove misli“, piše Đilas, slabile su aktivnosti Agitpropa²⁷ – birokratske partijske ustanove. „Ne samo ja, nego i drugi vodeći drugovi iz Agitpropa – Dedijer i Bora Drenovac, najveći deo svog vremena posvećivali su „Novoj misli“ i grupama oko nje. U Agitpropu je ostalo samo nekoliko sporednih funkcionera, radi otaljavanja informativnih poslova...“

„Nova misao“, kao i grupisanje oko nje, nije zamišljana, niti je delovala, kao paralelni ili opozicioni centar, nego kao neformalna partijska grupacija, proistekla iz demokratskih strujanja, sračunata na podmlađivanje socijalističkih ideja i kritiku lenjinsko-staljinskog dogmatizma (kurziv – moj).“²⁸ Izašlo je 13 brojeva „Nove misli“.

Otvarele su se poželjne perspektive. Ali! U tom svetu koji se napajao utopijskom nadom, rađao se novi sloj. Sloj, koji je, po svom biću, antiutopijski. On je preteća nova sila. Đilas revolucionar se nije uklonio pred tom silom. Pred silom koja je, sa stanovišta svog društvenog interesa, delovala kao stabilizator postojećih društvenih prilika. Ta se srednja klasa postavila na sredinu društvene vase, tamo gde su amplitude najmanje. Kao takva, ona nužno ne može da bude delatni aktér u reprodukciji života (Marks). „Marks, dakako, jasno pokazuje kako građanska djelatnost još nije potpuna, prava. Ona to ne može biti, jer ona je upravo pričinom rada, jer proizvodnja vrijednosti nikada ne potječe od poduzetnika, nego od seljaka, zanatlije, napokon od najamnog radnika.“²⁹

Đilas je bio uveren da njegovi saradnici i on svojim angažmanom afirmišu socijalistički demokratski porekak. „Njesmo mi za demokratiju ni zbog Zapada ni zbog Istoka, a ponajmanje zbog buržoaskih otpadaka, nego zbog samih sebe, zbog svoje radničke klase i svog naroda, zbog socijalizma – jer bez demokratije nema i ne može biti socijalizam! (kurziv – moj).“³⁰ Đilas je

22 Nova uloga partije i društveno-političkih organizacija. Rezolucija VI kongresa o zadacima i ulozi Saveza Komunista Jugoslavije. Beograd: Borba 8. 11. 1952.

23 (1962) Program i statut Saveza komunista Jugoslavije. Beograd: Komunist, str. 205.

24 Milovan Đilas, (1984) Tamnica i ideja. London: Kolašinska liga za ljudska prava, str. 116.

25 Neki levo orijentisani autori sa Zapada su poverovali da je jugoslovensko samoupravljanje konačno pronađeno humano rešenje teških društvenih protivrečnosti. „Samoupravljanje je u Jugoslaviji faktor koji favorizuje demokratizaciju režima... Partija počinje da deluje kao inspirator a ne kao šef, njeni kadrovi postaju bolji zastupnici masa, u većoj meri osjetljivi prema njihovim problemima i težnjama.“ Daniel Guérin, (1970) Anarchism: From Theory to Practice. New York: Monthly Review Press, str. 149.

26 Milovan Đilas, Tamnica i ideja, str. 117.

27 Agitprop je ruska skraćenica od агитация и пропаганда. Pri CK KPSS (prethodno CK VKP[b]) je formirano odjeljenje za agitaciju i propagandu. Od 1930. funkcije Agitpropa preuzima Kultprop (odeljenje za propagandu u kulturi). Posle II svetskog rata u socijalističkim zemljama su formirana odjeljenja koja su se posvuda zvala Agitprop.

28 Milovan Đilas, (2009) Vlast i pobuna. Zagreb: Liber. Prethodno je knjiga objavljena pod naslovom Vlast. (1983) London: Naša reč, str. 350.

29 Ernst Bloch, (1981) Princip nade I, Preveo s njemačkoga Hrvoje Šarić. Zagreb: Naprijed, str. 300.

30 Milovan Đilas, Vlast i pobuna, str. 350.

samo ponovio reči Roze Luksemburg (Róza Luksemburg), izrečene početkom XX veka: „Nema socijalizma bez demokratije i nema demokratije bez socijalizma.“ Zaboravljeni su njeni spisi, pa je zaboravljeno i jedno važno mesto iz njenih tekstova, gde ona nedvosmisleno tvrdi da je socijalizam moguć samo kao demokratski porekak: „Bez općih izbora, nesputane slobode štampe i zborovanja, slobodne borbe mišljenja, izumire život u svakoj javnoj instituciji, postaje prividnim životom u kojem jedinim djelatnim elementom ostaje birokracija.“³¹

U poslednjem broju „Nove misli“, koji nosi broj I za 1954, uz odlomak iz Andrićeve Prokletje avlje i uz tekstove Anice Savić-Rebac, Borislava Mihajlovića Mihiza, Milana Bogdanovića, Boga Grafenaueru, objavljena je Đilasova jetka pripovest Anatomiјa jednog morala.

Glavna junakinja pripovesti je mlada glumica Milena Vrsjakov koja se udala za slavnog partizanskog komandanta i španskog borca Peka Dapčevića. Đilas je stao u odbranu glumice Milene Vrsjakov, sada Dapčević, koja je činom udaje bila podvrgnuta izrugivanju žena ostalih partijskih funkcionera. Već tada, neposredno posle rata, formiran je zatvoreni krug privilegovanih, koji uživaju privilegije zbog toga što su iz rata izašli „s puškom u ruci“. Njihova ratna prošlost je njihova socijalna legitimacija koja im obezbeđuje ekskluzivno mesto u odnosu na neherojsku većinu. Utoliko je neshvatljivije to da proslavljeni general stupa u brak sa ženom „sumnjuve“ prošlosti, a ne sa nekom, njemu „ravnom“ drugaricom. Ipak, ... mlađoženjina krivica je olako odbacivana, a u najboljem slučaju mu je nonšalantno i uz šalu zamjerano da je ušao ipak u godine i da mu... ,sad odgovara pletina‘. A ustvari je i u tome krivica bacana na nju na najfrivolniji način: „Upecala ga je na golu nogu‘; ,ne izdrža poslednju frajersku ofanzivu‘, ,naratovalo se drugar, trebalo je da mu samo podigne suknu...“³² Njemu je, naizgled paradoksalno, i bilo „dozvoljeno“ da se oženi „takvom ženom“, ali „takvoj ženi“ nije dozvoljeno da se uda za takvog muža. „To je bila logika hijerarhije – uspeti se i ne dati drugima, ,nezaslužnima‘ i ,nemoralnima‘ da se popnu. To je bila ona gorka logika stvarnosti hijerarhije i privilegija, koja je te negašnje, mahom heroične žene, a i muškarce, pretvorila u sebične nakaze (kurziv – moj).“³³

§

Naćinimo ovde još jedan mali izlet. Zašto? Kao i u prethodnom primeru, iz koga se vidi da Đilas kritikuje praksu samoupravljanja, iako je bio aktér njenog oživotvorenja, tako se i sada vidi evolucija njegovog idejnog usmerenja – od staljinističkog ka socijalističko demokratskom.

Dakle, čemu još jedan izlet? Da bi se videlo da je samo tri godine pre pojave Anatomiјe... Đilas sasvim drugačije reagovao na pojavu satirične priče u kojoj je prvi put podvrgnut oštroti satire život u luksuzu i privilegijama kojim je živeo novi vladajući sloj. Dakle, 1950. godine Branko Čopić je objavio Jeretičku priču u „Književnim novinama“³⁴ o „izdvajanju, odgo-

vornih‘ drugova od ostalog sveta, koja je izazvala oštra reagovanja zvanične kritike.^{35 36} Najači napad je objavljen u „Borbii“.³⁷ U dva nastavka je objavljen nepotpisani tekst Junaštvo Branka Čopića. Autori nepotpisanih tekstova su najverovatnije bili Moša Pijade i Milovan Đilas. Napali su Čopića – sa pozicija nove klase. „Branko Čopić je okarakterisan kao antipartijski elemenat, otpadnik iz progresivnog komunističkog kruga u kome je bio, rečeno je da je postao kritizer malograđanin i da se srozao u reakcionare.³⁸ Krajem iste godine održan je III kongres AFŽ u Zagrebu. U svom govoru Tito je kritikovao Čopićev pisanje. „Ali, šta je bilo rečeno u Čopićevom članku?... Ja sam ga pročitao i u njemu video aluziju na naše najviše rukovodstvo,... On je uzeo čitavo društvo i prikazao ga odozgo do dolje, kao negativno, što znači da ga treba slistiti. Takvu satiru mi nećemo dozvoliti i ostaviti je bez odgovora. Ne treba se bojati da ćemo ga mi hapsiti... Ne, njemu treba javno odgovoriti i kazati jedanput za uvijek da neprijateljske satire koje idu da razbiju naše jedinstvo ne mogu da se trpe kod nas... Čopić je postao instrument u rukama reakcije, a indirektno i u rukama Informbiroa. Takvi naši umjetnici ne mogu uživati simpatije niti rukovodećih ljudi, niti naših naroda. Ne mogu, bez obzira kakve su bile njihove zasluge. Njegova je stvar da uvidi svoje greške i da krene putem kojim idu naši socijalistički književnici“.³⁹ Đilasovo pripovedanje u Anatomiјi... je bilo tako uverljivo i nedvosmisleno jasno u slikanju likova da su se stvari junaci lako prepoznavali u ovom štuvu. Pa je, primerice, Milica Sarić-Vukmanović, supruga Svetozara Vukmanovića Tempa, prema nekim iskazima, zahtevala od Đilasa da ne objavi Anatomiјu..., – i ona je bila jedna od junakinja.

Nije prošlo mnogo vremena i Đilas se svrstao u malu kolonu onih koji kritikuju dojučerašnje saborce zbog toga što brzo napuštaju partizansku, revolucionaru etiku. Naravno, nije mogao da očekuje da će najviše rukovodstvo pristati uz njegovu poziciju, tim pre što je i sam bio na braniku partijske ortodoksije. Ovaj slučaj pokazuje da je Đilasova transformacija od apologete do kritičara ideološkog monolita bila temeljna i, verovatno, lično mučna. UKazuje ovaj slučaj i na to da se Đilas odupro sirenskom zovu koji čuju svi pobednici. Privilegije je zamenio društvenom izopštenošću i tamovanjem. Utoliko je njegova pojava, u kulturnom, istorijskom i ideološkom pogledu, značajnija.

§

Vratimo se opet Đilasovoj ... Pojavom nove kaste (kako Đilas na početku imenuje novi sloj privilegovanih) opet se budi ekskluzivizam i zatvaraju se vrata onima koji nemaju potrebne „zasluge“ na osnovu kojih bi mogli biti primljeni u krug privilegovanih. To zatvaranje vratiju nije ništa drugo do buđenje starog principa ekskluzivizma – isključenja drugog. „Vi nikad nećete moći da budete društvo naših drugova i drugarica“, reći će hladno jedna od „drugarica“ iz privilegovanog društva junakinji Đilasove pripovesti. Bilo je važno, već odmah po zauzimanju društvenih pozicija grabiti za sebe luksuzne građanske insignije. „Sve se dogodilo drukčije – naopako. Izopačenja, izneveravanja ideje i sebe, počela su najpre kod komunista – moglo bi se mirne duše reći: samo kod komunista i prišipetja nove vlasti, s obzirom na to da su oni, komunisti, imali absolutnu vlast.

Kњижевне новине III/ 34.

35 Jovan Deretić, (1987) Kratka istorija srpske književnosti. Beograd: BIGZ, str. 301.

36 Čopića, očigledno po partijskom nalogu, napadaju njegovi drugovi Skender Kulenović (njegov ratni drug) (u tekstu Istina i sloboda u „Književnim novinama“) i Dušan Popović (u tekstu Klevetnička satira u „Borbii“). Kulenović je umereniji i blaži, a Popović kaže: „Niko nema pravo da tobože, uime slobode umetničkog stvaranja, traži u našoj zemlji takva, u stvarni politički i privilegisana, prava koja bi mu omogućavala da se neodgovorno pred javnošću baca blatom na socijalizam i udara na temelje socijalističke demokratije...“ U polemiku se uključuju: Velibor Gligorić, Zoran Gavrilović, Zoran Mišić...“ Cenatić: Branislav Šarić (1915-1984). Iz bajke животa u bajku sloboda. Beograd: Politika, 29. 3. 2009.

37 Nepotpisani članak „Junaštvo Branka Čopića“, Beograd: Bora, 28-29. 10. 1950.

38 Slobodan Ж. Марковић, (2008) Српска књижевност средином 20. века – размеђе традиционалног, социјалистичког и модерног. Нови Сад: Зборник Матице српске за славистику. 73, str. 266.

39 Branko Petranović, Momčilo Zečević, (1988) Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanie. Beograd: Rad, str. 985.

31 Rosa Luxemburg, (1974) Izabrani spisi. Preveo Roland Knopfmacher, et al. Zagreb: Naprijed, str. 295.

32 Milovan Đilas, (1954) Anatomiјa jednog morala. Beograd: Nova misao 1, str. 6.

33 Isto, str. 16.

34 Branko Šarić, (1950) Jeretička priča. Beograd: